

ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА И ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ

Изследвани са последиците от процесите на глобализация за висшето образование и са предложени някои решения за приспособяването на българската образователна система към нейните предизвикателства, като е отчетен опитът на развитите страни и конкретните условия. Акцентирано е върху механизмите за увеличаване на ефективността и качеството на българското висше образование. Решенията се търсят в дерегулирането и засилването на академичната автономия, плурализма и равнопоставеността във финансирането, въвеждането на нови методи за управление. Застъпена е тезата, че държавата постепенно би трябвало да се оттегли от прякото управление на висшето образование, но в същото време да засили ролята си в определянето на неговите цели, финансовото подпомагането и контрола върху качеството на образователния продукт.

JEL: I21; I28; I22

В една своя книга, написана преди 37 години, Кларк Кер отбелязва, че само около 85 институции, основани преди 1520 г., са оцелели и запазили своите функции. Сред тях са католическата църква, парламентите на остров Ман, Исландия и Великобритания, няколко швейцарски кантона и около 70 университета.¹ Днес заплахата за тези университети идва от разпространението на новите технологии в образованието, превръщането му в сфера на ожесточена конкуренция и появата на глобален образователен пазар, движен не от традициите, регулирането и държавния протекционизъм, а от пазарните сили, навлизането в него на нови образователни институции, значителното изменение на характеристиките и мисията на висшето образование и висшите училища.

Общият корен на посочените промени е основаната на новите информационни и комуникационни технологии глобализация. Като процес, който обхваща и оказва въздействие върху всички сфери на обществения живот, тя променя коренно техните характеристики и налага възприемането на нови подходи за управлението им.

Глобализацията и тенденциите във висшето образование

Глобализацията извежда като основна движеща сила на икономическото и общественото развитие в новата информационна ера знанието и възможностите то да се произвежда, пренася и прилага чрез информационните и комуникационните технологии. Самото знание, необходимо на всеки един човек, нараства многократно и това прави

¹ Kerr, C. The Uses of the University Cambridge. MA, Harvard University Press, 1963, p. 115.

първостепенно важни образованието и възможностите за придобиването и осъвременяването му през целия живот. Така глобализацията оказва непосредствено въздействие на системата на висшето образование - издига ролята ѝ, но същевременно я изправя и пред редица предизвикателства. Те са свързани с новите изисквания към квалификацията на работната сила и влиянието на другите икономически реформи, променящата се институционална среда и въздействието на новите информационни и комуникационни технологии, необходимостта от реформирането на обществения сектор и ограничаването на бюджетните разходи, засилването на конкуренцията и постигането на международна признатост на качеството на образователния продукт.²

С превръщането на знанието в основен двигател на икономическото развитие на нациите, успеха на бизнеса, неправителствените организации и индивидите глобализацията налага висшето образование да бъде не привилегия на малцина избрани, а *масова необходимост*. Само за периода 1950 - 1997 г. записаните във висшите училища в света се увеличават над 14 пъти - от 6.5 на 88.2 млн. човека,³ а тенденциите за следващите години са за още по-значително повишаване на броя на учащите се, особено сред по-възрастните и малцинствените групи.⁴ Така традиционните образователни системи, имащи за задача изграждането на един ограничен по мащаби образован елит, се трансформират в системи, обхващащи и предаващи практическо ориентирано знание на все по-големи групи хора,⁵ а университетите от създатели на знание, обучаващи звена и носители на културните ценности, се превръщат в основен фактор на икономическия растеж - фабрика за знание и център на информационната икономика.⁶

Масовото търсене на висше образование прави от образователния сектор нов, отворен, разширяващ се и изключително привлекателен пазар, чиято ефективност непрекъснато нараства и на който икономите от мащаба стават все по-осезаеми. Отговорът на това от страна на образователните системи е *разрастването на съществуващите образователни институции* чрез изграждането на консорциуми, ориентирани към печалбата филиали, дистанционно и Интернет-обучение и *появата на нови,*

² Tenth Report to the National Board of Employment, Education and Training. Canberra, Department of Employment, Education, Training and Youth Affairs, Higher Education Council, 1996, May.

³ Facts and Figures 2000. UNESCO Institute for Statistics, 2001, p. 17.

⁴ Carnevale, A., R. Fry. Crossing the Great Divide: Can We Achieve Equity When Generation Y Goes to College? Leadership 2000 Series, Princeton, New Jersey, 2000.

⁵ Fallon, D., M. Ash. Higher Education in Era of Globalization. - In: Lankowski, C. Responses To Globalization in Germany and the United States, Washington, D.C., American Institute For Contemporary German Studies, 1999, 67-78.

⁶ Inside the Knowledge Factory. - Economist, 4 Oct. 1997, S3.

нетрадиционни образователни институции в лицето на новите частни университети с традиционни, виртуални и дистанционни методи на преподаване, обучаващите и сертифициращи организации в областта на новите технологии, корпоративните университети, музеите, издателствата, телевизионните мрежи и дори правителствените агенции. Тенденцията към увеличаването броя на институциите, предлагащи образование, е забележителна и в нейните рамки само в САЩ за последните години предлаганите образователни услуги със степен нарастват от 3500 на над 5000.⁷

Особено силно е развитието на *дистанционното и Интернет-базираното обучение*, чийто пазар според някои оценки е над 300 млрд. дол. Само в САЩ той дава образование на над 3 млн. студенти, като повече от 1200 образователни институции вече са заели позиции на него.⁸ Примери за разрастването на това обучение са: University of California Los Angeles (UCLA) Extension School, който заедно с Home Education Network предлага над 50 курса по Интернет; британският Open University, осъществяващ обучение на 250 хил. студенти в 43 страни, между които САЩ, Бразилия, Гърция, Русия и Индия; Monash University of Australia, който има изнесено обучение във Великобритания, Южна Африка и Малайзия и предлага 103 дистанционни курса на студенти от 80 страни; японският Teikyo University Group с дейност в САЩ, Великобритания, Холандия, Германия, Китай и Малайзия.

През последните години редица университети, предлагащи дистанционно обучение, навлизат и у нас. Сред тях са: Международният университет и Славянският институт със седалище в Москва; Киевският славянски университет и Международният университет от Великобритания. Тяхната дейност обаче не е съобразена със законовите разпоредби, те не са акредитирани нито като институции, нито със своите програми и представляват повече пример за негативните последици от глобализацията, които трябва да се избягват.

Ново явление са и формираните мощни *образователни консорциуми*. Такива са: групата "Santanger", обединяваща около 40 университета в Европа; консорциумът "Universitas 21", който обединява 24 институции от Австралия, Азия, Великобритания, Канада и САЩ; Western Governors University, представляващ обединение от няколко университета в САЩ, целящо изграждането и поддържането на обща инфраструктура и съвместното провеждане на курсове за студенти от целия свят; групата CLUSTER, свързваща 11 водещи университета в Европа, и др.

⁷ Newman, F., L. Couturier. The New Competitive Arena: Market Forces Invade the Academy. The Futures Project: Policy for Higher Education in a Changing World, Brown University, March 2001, p. 5.

⁸ Newby, H. Higher Education in the Twenty-first Century. New Reporter Supplement, 22.03.1999, Vol. 16, N 14.

Съвременните информационни технологии в областта на образованието и предимствата в организационната ефективност на частната собственост днес успешно се комбинират в новите *ориентирани към печалба университети*. Например притежаваният от "Apollo Communications Inc." University of Phoenix предлага чрез своите учебни центрове в САЩ, Бразилия, Мексико, Индия и Китай висококачествени и акредитирани програми, осигуряващи образователна степен бакалавър и магистър на над 60 хил. студенти, има месечен оборот от около 30 млн. дол. и печалби от над 4 млн. дол. Успехът на ориентирани към печалба университети в конкуренцията с традиционните държавни и недържавни университети, които не са ориентирани към печалба, се доказва от масовото търсене на техните услуги и големите им размери. Така в " DeVry, Inc." учат над 48 хил. студенти, а годишната печалба е 24 млн. дол., в "ITT" учат 26 хил. студенти, а "Education Management" успешно продава продукта си на над 19 хил. студенти.⁹

Все по-важна роля на образователния пазар имат и *неакадемичните доставчици на образователни услуги в областта на новите технологии*, където активно навлизат и заемат все по-голям дял водещите компании като "Microsoft", "Novell" и "Cisco". Сега в света около 300 главно неакадемични институции, свързани с тях, предлагат обучение и сертифициране за работа със софтуер. По някои оценки от техните услуги вече са се възползвали над 1.6 млн. човека и са раздадени над 2.4 млн. сертификата.¹⁰ Тези неакадемични форми на обучение вече имат своето широко разпространение и у нас чрез учебните центрове на "ITCE", "Bora Systems", "Rila Solutions" и "Technologica", които успешно конкурират и допълват традиционното обучение в българските технически университети.

За да реализират своите бизнес-стратегии, днес *много корпорации също изграждат свои собствени учебни звена*, в които обединяват образователните си ресурси, а квалификацията се управлява като бизнес-проект. Така през 2000 г. 40% от петстотинте най-големи компании в света имат свои собствени университети, броят им само в САЩ е около 2000, а някои проучвания сочат, че към 2010 г. броят на корпоративните университети ще надхвърли този на традиционните.¹¹

Подобно разрастване на търсенето и предлагането *комерсиализира образователния сектор*, а с помощта на новите информационни и

⁹ *Winston, G.* For-Profit Higher Education: Godzilla or Chicken Little? - Change, Jan/Feb 1999, Vol. 31, Issue 1, p. 12.

¹⁰ *Adelman, C.* A Parallel Postsecondary Universe: The Certification System in Information Technology. U.S. Department of Education, Office of Educational Research and Improvement, Washington, D.C., U.S. Government Printing Office, 2000.

¹¹ *Meister, J.* The Brave New World of Corporate Education. Chronicle of Higher Education, 9 Feb. 2000, B10-11.

комуникационни технологии, премахващи ограниченията във времето и мястото, и универсалното приемане на английския език той се превръща в *глобален*. Днес глобалният образователен пазар позволява знанието бързо, при ниски разходи и независимо от своя обем да преодолява националните граници, разширява неимоверно много избора на образователна институция, форма на обучение, специалност и страна от студентите и улеснява значително сътрудничеството между преподавателите от различни държави. Така глобализацията увеличава възможностите за реализация на образователния продукт на всеки университет, но също го изправя и пред огромна и засилваща се конкуренция, която може бързо да го изтласка и от досегашните му позиции, ако този продукт не е достатъчно качествен и продаваем.

Глобализацията не само масовизира и комерсиализира образованието, но и качествено променя *изискванията към предлаганите образователни услуги*. Същността на тези услуги днес във все по-малка степен е трансферът на знание и все повече се изразява в обучението на студентите да намират необходимата им информация, когато и където тя им е нужна, да я оценяват и да могат сами и във взаимодействие с групата, към която принадлежат, да я превърнат в знание. Увеличаването на продължителността на живота, по-честата смяна на местоживеенето, удължаването на работния ден и диверсификацията на търсещите образование засилват необходимостта от превръщане на обучението по протежение на целия жизнен цикъл в основна образователна философия; увеличаване на предлаганите квалификационни курсове без образователна степен; даване на възможност за получаването на образователна степен чрез акумулиране на кредити в по-дълъг период; развитие на формите за дистанционно обучение.

Подобни промени в характера на търсенето на образование и натискът на конкуренцията налагат и *различно отношение на образователните институции към студентите*. Във все по-голяма степен на тях се гледа не като на хора, които трябва да са благодарни на университета, че им дава възможността и привилегиата да учат, а като на потребители и клиенти, за които той трябва да се конкурира и пред които непрекъснато да доказва своите предимства в сравнение с другите институции. Наистина взаимната зависимост на отделните нации в глобалното стопанство и общите проблеми и изисквания към подготовката на работната сила налагат унифициране на стандартизацията на предлаганите образователни услуги в съответствие с водещите световни академични стандарти. Тя трябва да бъде адекватен отговор на изискванията на бизнеса към квалификацията на работната ръка и да гарантира както световното признаване на получената подготовка и преминалите курсове, така и възможностите за академичен и професионален трансфер на студентите. Въпреки налаганата стандартизация обаче глобализацията не отрича, а напротив, се основава на различията и ако

образователните институции искат да успеят в глобалната конкуренция, те трябва да доказват своята уникалност и специфичност. Затова удовлетворението на потребителите на образователните услуги и днес може да се постигне само ако *университетите продължат да изграждат своя специфична академична среда и чувство на принадлежност към нея у възпитаниците си.*

В условията на глобалната конкуренция образователните институции трябва да се съобразяват в много по-голяма степен и с *икономическата ефективност* на дейността си. Необходимо е те да контролират разходите, качеството на предлаганите от тях образователни услуги и успеваемостта на студентите. Тук основни показатели за ефективността и качеството са както утвърдените количествени показатели за използваните ресурси като съотношение преподаватели към студенти, академичен състав и дял на хабилитираните в него, процент на успешно завършващите студенти, размер на библиотеките и т.н., така и удовлетвореността на студентите и степента, в която образованието отговаря на техните нужди и интереси.

Особено важно е *мерките, ограничаващи разходите, да не се отразят негативно върху качеството на предлаганите образователни услуги.* Затова те трябва да бъдат добре планирани, организирани и осъществени. Опитът на редица университети с програмите за дистанционно и Интернет-обучение доказва, че ако те се осъществяват с подходящи технологии и по подходящи предмети, качеството на обучението при тях е същото и дори по-високо от това на алтернативните традиционни курсове в клас, а близо 70% от учащите се в САЩ са на мнение, че компютърните технологии са повишили равнището на преподаването.¹² В същото време разходите за провеждането на тези програми са много по-ниски. Така според данни от Phoenix University¹³ разходите за един час преподаване в този виртуален университет са 237 дол., като разходите за заплати са 46 дол., докато при традиционните форми на обучение те са съответно 486 и 247 дол. Така новите информационни и комуникационни технологии в обучението позволяват на университетите да поддържат високо качество на предлаганите от тях образователни услуги при много по-ниски разходи и тези, които искат да заемат водещи позиции или дори само да оцелеят в глобалната конкуренция, нямат друг избор, освен да се ориентират към бързото им внедряване.

Глобализацията поставя нови изисквания и към *управлението на институциите, осигуряващи висше образование.* Увеличаването на

¹² Newman, F., J. Scurry. Higher Education in the Digital Rapids The Futures Project: Policy for Higher Education in a Changing World. Brown University, May 2001.

¹³ The WTO and the Millennium Round. What is at Stake for Public Education? EI/PSI Joint Publication, <http://www.ei-ie.org/>

знанието, което трябва да бъде трансферирано, усложняването на самия образователен процес и масовизацията на висшето образование изискват адекватни промени в неговото администриране и избор на нови нетрадиционни организационни структури, които да намалят обективната опасност от бюрократизация. Примерите в световната практика в това направление са изключително разнообразни¹⁴ – активно прилагане на информационните технологии в самия управленски процес, академични кредитни банки, институции, в които не се преподава, но се оценяват студентите и така се реализира сигналната функция на образованието, университети без сгради, но с академичен състав, или такива, които нямат нито сгради, нито академичен състав.

Глобализацията изисква повече и по-разнообразни знания и умения, а при ограничените ресурси и необходимостта да се поддържа конкурентоспособността образователните институции вече не разполагат с екстензивните методи, които използваха досега – повече дисциплини, повече факултети, департаменти и катедри, по-голяма специализация, повече курсове. Адаптацията към това изискване налага интернационализация на учебните планове и програми и международно сътрудничество в осъществяването на изследователските и учебните проекти; гъвкавост, интегрирани усилия на няколко научни направления и области; привличане и освобождаване на преподавателски и изследователски състав съобразно нуждите; стимулиране на активното отношение на студентите към преподаването и приспособяване на методите за преподаване към индивидуалните способности и характеристики на студентите.

Засилената конкуренция и стремежът да се предлага по-качествен продукт принуждава университетите да търсят *нови методи за финансиране, подбор и ценова дискриминация*, позволяващи им да оцеляват в нарастваща конкуренция за най-добрите студенти чрез предлагането на привлекателни финансови облекчения и услуги. Днес в САЩ частните образователни институции предлагат финансова помощ на 79% от записалите се, а 60.8% от тях - на над 80% от студентите си.¹⁵ При това размерът на финансовите помощи е положително свързан с репутацията на образователната институция и се превръща в един от най-важните сигнали за качеството на подготовката. Например първите 20 частни университета предлагат образователните си услуги със средна годишна стойност от 38 336 дол. на средна цена от 12 740 дол., докато най-слабите 20 университета предлагат

¹⁴ Johnson, B., A. Arora, W. Experton. The Financing and Management of Higher Education: The State of Reforms Worldwide. Washington, D.C., World Bank, 1998.

¹⁵ Lapovsky, L., L. Hubbell. Positioning for Competition. - In: Proceedings from the NACUBO Forum on Tuition Discounting. National Association of College and University Business Officers, 27 April 2000 - 20 Aug. 2000, www.nacubo.org/website/members/issues/bulletins/Discounting.pdf.

обучение за 8794 дол. на цената от 6580 дол.¹⁶ Така колкото по-добър е университетът, толкова по-скъп е неговият продукт, но толкова по-малко плащат за него онези, които го получават.

От особено важно значение за повишаването на конкурентоспособността на образователните услуги е и *сътрудничеството на университетите с големите частни фирми в областта на информационните технологии и комуникациите*, в което университетите участват с академичните си експертни знания, а частният бизнес осигурява нужните технологии, производствените бази, дистрибуцията и маркетинга за глобалното присъствие. Пример за това са съвместните усилия за завладяването на нови образователни пазари на такива университетски изследователски центрове като UC Berkeley, Michigan и Columbia с водещи фирми като "Time Warner", "Disney Corporation", "AT&T", "IBM", "Microsoft" и "Cisco". В рамките на подобно сътрудничество университетите получават нужното им финансиране, а частният сектор печели достъп до развити процедури за контрол на качеството и репутация.

Сега, а в още по-голяма степен в бъдещето, университетите ще се превръщат в *посреднически агенции за квалификация и издателски центрове*, които свързват необходимите образователни ресурси, грижат се за удовлетворяване на нарастващите изисквания към подготовката и израстването на академичния състав и, което е най-важното, осигуряват контрола върху качеството и сигналната функция на провежданите курсове и подготовка. В изпълнението на тази им роля главните предизвикателства са намирането на *оптималните структурни и функционални решения*, осигуряването на *интегритета на институцията и лоялността на нейния академичен състав и персонал*. Последното предизвикателство е изключително голямо, защото в условията на глобализация е по-лесно и по-често срещано общуването с колеги, работещи по сходни проблеми на другия край на света, отколкото с колеги от съседния факултет или катедра. Така специализацията на академичния състав води до фрагментация и преместване на усещането за общност от университета към научното направление. Допълнително следствие от това изместване на интереса на преподавателския състав от институциите към съответните специализирани научни общности е наблюдаваната тенденция репутацията на преподавателите да зависи главно от научноизследователската им работа, а не от преподаването, в лекционните зали да са основно младите преподаватели, а по-опитните да са в правителствените агенции, изследователските центрове, редакционните колегии и организационните комитети на научните форуми.

¹⁶ *Winston, G., D. Zimmerman. Where Is Aggressive Price Competition Taking Higher Education? - Change, May-June 2000, 10-18.*

Промяната на ролята на висшите училища води и до *замяна на традиционните вертикални взаимоотношения преподаватели-студенти с по-хоризонтални модели*. В тях методите на преподаване акцентират върху консултациите, диалога и взаимодействието. Преподавателите са само един от елементите на образователния процес, в центъра на който са студентските групи, и са в по-голяма степен помощници, консултанти, експерти и колеги на студентите. Нова е ролята и на студентите. Динамиката на обучението и превръщането на груповото взаимодействие в основно средство за обучение изискват те да бъдат много по-активни участници.

Глобализацията и държавната политика в областта на образованието

Дотук обобщихме основните предизвикателства, които глобализацията поставя пред висшето образование. Сега ще се насочим към главния фактор, който определя способността на образователните системи адекватно да се приспособяват към тези предизвикателства. Това е *държавната политика в областта на образованието*.

Несъмнено тази политика също е подложена на сериозни реформи под въздействието на глобализацията. Въпреки голямото разнообразие от образователни структури и институции и различията в такива области като студентските такси, степента на държавно финансиране и контрол, размера и вътрешната управленска структура на образователните звена, учебните планове и програми, педагогическите похвати и качеството на образователните услуги, могат да се открият редица *общи черти в успешните реформите на държавното управление на образованието*, предизвикани от стремежа то да се адаптира към нуждите на глобалния пазар. Тези общи черти са:¹⁷

- децентрализацията на управлението, намаляването на регулирането и стимулирането на самостоятелните ефективни решения на образователните институции;
- замяната на щедрото държавно-финансиране и централно планиране с по-сурови, отчитащи разходите и постиганите резултати, частно финансирани и основани на пазарната логика системи;
- поставянето на акцента в обществената политика върху контрола и поддържането на качеството на предлаганите образователни услуги;
- либерализация на националните образователни пазари и подпомагане на националните висши училища в конкуренцията им на глобалния образователен пазар.

¹⁷ Financing Higher Education: Current Patterns. Organization for Economic Cooperation and Development, Paris, 1990.

Въпросите, които логично следват оттук, са дали и в каква степен тези общи черти на реформите в образователната политика в света имат място и са приложими в българските условия на преход; ако са необходими, каква да бъде тяхната приоритетност и последователност във времето; какви да са спецификата и конкретните механизми на приложението им. Разбира се, в рамките на ограничените задачи, които си поставяме тук на тези въпроси не може да се отговори систематизирано и изчерпателно, но необходимостта от търсенето на отговорите е голяма и затова ще си позволим да направим някои препоръки, които могат да бъдат полезни ако не със своята категоричност и пълна обосноваване, то поне като опит за иниципирането на дискусия.

Несъмнено държавната политика в областта на образованието трябва да подпомага нашите образователни институции, като *улеснява приспособяването и адаптирането им към изискванията на глобалния образователен пазар*. Както вече изяснихме, днес конкуренцията между образователните институции се засилва все повече и това налага повишаване качеството и намаляване цената на висшето образование. За да постигнат това и да успеят в международната конкуренция, университетите трябва да разполагат с по-голяма самостоятелност и гъвкавост, което поставя на първо място въпроса за *изтеглянето на държавата от образователния сектор и неговото дерегулиране*.

Засега съществуващото у нас регулиране в държавните висши училища е силно. Държавата определя таксите за обучение, броя на приеманите студенти, разпределението им по специалности и образователни степени, системата на подбор на кандидатите, голяма част от съдържанието на учебните планове, структурата на управление на висшите училища и основните им звена, политиката по управлението на човешките ресурси, вкл. подбора и научно-преподавателското развитие на академичния състав, минимални изисквания към броя на преподавателите и техния състав, а в някои случаи и самия щат на висшето училище и т.н. Всичко това пречи за създаването на вътрешна конкурентна среда, стимулира образователните институции да инвестират повече в политическо лобиране за по-голяма държавна поръчка и в натрупването на повече образователни ресурси, но не подпомага съществено повишаването на качеството, инициативността, ефективността и конкурентоспособността на създавания от тях продукт. Изходът от тази ситуация е прехвърлянето на правата и отговорностите за вземаните решения от държавата и нейните институции към висшите училища, т.е. *дерегулирането на висшето образование*, което:

- дава право на висшите училища да определят както таксите и правилата за прием на студенти, така и образователните технологии, които да използват;

- разрешава им да избират онези структури за управление, които им позволяват да се преориентират от местните и националните нужди към конкуренцията на глобалния пазар;

- стимулира висшите училища да се управляват повече като демократични и децентрализирани организации, които подкрепят индивидуалните усилия, сътрудничеството и лоялността на академичния състав.

При него *конкуренцията между образователните институции ще се увеличи* и всяко висше училище ще търси своя собствена ниша на образователния пазар, характеризираща се с определена комбинация от качество и цена на образователните услуги. В резултат съотношението между тях ще се подобри, средното качество на образователните услуги ще се увеличи, диференциацията в образованието ще бъде много по-завършена, различията в качеството на услугите на висшите училища ще са по-големи, способностите на обучаваните в отделните висши училища ще са по-еднородни и това ще повиши и педагогическата ефективност на образователния процес.

Проблемът, който възниква при дерегулирането, е *увеличаването на таксите с нарастването на качеството на обучението*, което може да направи доброто образование недостъпно за способните, но бедни студенти. Университетите и държавата обаче имат интерес и разполагат с механизми този проблем да бъде разрешен. За университетите разрешаването му е необходимо, защото, за да поддържат високо качеството на обучението, репутацията и сигналната функция на дипломите си, те трябва да привличат най-способните студентите.¹⁸ Инструментът, с който висшите училища разполагат за това, е *подборът на най-добрите кандидати* и привличането им чрез *дискриминационно ценообразуване на таксите* (най-добър пример за това са САЩ), при което се прилагат едновременно по-високи такси, но и стипендии за най-добрите студенти. За държавата разрешаването на този проблем също е необходимо, защото в противен случай няма да се реализират всички възможни обществени ползи от образованието и инвестициите в него ще се окажат по-малко от обществено желаните. Инструментът, с който тя разполага за това, е *осигуряването на студентски заеми, чието разплащане зависи от бъдещите доходи* (пример за това е Австралия със системата HECS). Така в крайна сметка комбинацията от дискриминационно ценообразуване и студентски заеми може да позволи увеличаване на студентските такси, подобряване на финансовото състояние на университетите, които отделят повече средства за подобряване на

¹⁸ За крайното качество на техния продукт са от значение не само усилията на преподавателите и администрацията, но и способността на студентите активно да участват в образователния процес и да взаимодействат помежду си и с преподавателите (вж. Lazear, E. Educational Production. NBER Working Paper, 1999, N 7349).

качеството услугите си, без да се ограничава достъпът до него поради финансови ограничения на студентите и техните семейства.

Необходимо е обаче да се отчита, че тези положителни резултати от дерегулирането на таксите могат да се постигнат само ако има изграден образователен пазар, на който конкуренцията не се ограничава. Изграждането на такъв у нас е в началните си стадии и затова дерегулирането трябва да се осъществява постепенно и да следва поетапно увеличаването на конкурентния характер на образователния ни пазар. Затова като предложение за непосредствено реализиране може да се формулира само *частичното дерегулиране, при което държавата дава право на висшите училища да определят сами таксите си, но в определени граници.*

Няколко са *факторите, които обективно ограничават конкуренцията.* Те трябва да бъдат *неутрализирани, преди висшето образование да се дерегулира напълно,* защото едва тогава дерегулирането може да донесе очакваните резултати.

Първият е свързан с *ограничената мобилност на студентите.* Част от причините за нея са в самото свръхрегулиране на образователния сектор и следващата от него хомогенност на образователните услуги. Така дерегулирането на таксите и засилването на диференциацията на образователните услуги на различните висши училища ще увеличи стимулите за мобилността и конкурентния характер на образователния пазар. Съществува обаче и втори фактор, който дори и при дерегулиране намалява мобилността на студентите, превръща висшите училища в регионални монополи и води до намаляване качеството на образованието. Това са паричните и психологическите разходи, свързани с промяната на местоживеенето. За да бъде той преодолян и за да може след това дерегулирането да донесе предимствата от засилената конкуренция, е необходимо *държавата да стимулира практиките за ценова дискриминация на транспортните разходи на студентите, субсидирането на университетските столове и общежития, закономото уреждане на дистанционните и Интернет-базираните форми на обучение.* В резултат от всичко това стимулите за студентската мобилност ще се увеличат, а разходите за нея ще намалеят, монополната позиция на висшите училища ще се ограничи и това ще повиши още повече конкуренцията в образователния сектор и качеството на образованието.

Тук, разбира се, не бива да се пропуска и влиянието на резултатната от дерегулирането диференциация върху *разходите за мобилността на студентите от по-горните курсове.* Със засилването на тази диференциация се увеличава специфичността в подготовката на студентите и това ги обвързва в по-голяма степен с висшето училище. Така разходите по напускането на висшето училище, в което студентът започва подготовката си,

нарастват и това съществено ограничава мобилността, намалява конкуренцията за напредналите в своето обучение студенти и позволява на висшите училища да се държат опортюнистично спрямо тях, понижавайки с времето качеството на образованието и увеличавайки разходите на студентите. Подобно развитие не е благоприятно нито за студентите, нито за самите образователни институции, защото опасността висшите училища да се държат опортюнистично и да влошават с времето съотношението качество-разходи ще дестимулира търсенето на образование. Реакцията на тази неблагоприятна възможност от страна на висшите училища е в изтеглянето на специфичните дисциплини към края на обучението и включването с право на глас на представители на студентите в органите за управление. Държавата може и трябва също да се намеси, като изисква *студентско участие в органите за управление на висшите училища и утвърждава многостепенна система за висше образование – специалист, бакалавър, магистър и доктор. Засега действащият Закон за висшето образование регламентира правилно тези въпроси, а като препоръки могат да се добавят допускането на по-широка специализация при бакалавърската степен и преразглеждането на съществуващата обвързаност на обучението в магистърски и докторски програми със съответните програми за бакалавър.*

Вторият фактор, който ограничава конкуренцията, са *информационните несъвършенства* на образователния пазар, изразяващи се в непълната информация у студентите за качеството на образователните програми. Тъй като качеството на образованието не се наблюдава лесно, дерегулираните висшите училища могат да използват информационната асиметричност, за да се държат опортюнистично спрямо студентите и да извличат повече ползи за себе си. Резултатът от това ще е намаляване на качеството на образованието. Един изход от тази ситуация е в разчитането на *ефекта на репутацията*, но този ефект не води до подобряване на конкурентната структура на образователния пазар. В действителност той дава предимства на утвърдените висши училища, слага бариери пред достъпа до образователния пазар на нови институции и така предизвиква още по-голямо ограничаване на конкуренцията на него. В резултат съотношението качество-цена на образователните услуги на утвърдените висши училища може да се влоши още повече. Разбира се, ефектът на репутацията не представлява абсолютна бариера за нови навлизания на образователния пазар и успехът на нашите четири недържавни висши училища доказва това, но под неговото въздействие той ще реагира по твърде неконкурентен начин, дори и да е дерегулиран. Например навлизането на нови висши училища във вече заета образователна ниша ще бъде възможно само ако те предлагат по-ниски такси от утвърдените институции. Така те ще могат да привлекат студентите, чието търсене на образование е по-еластично спрямо цената, а в традиционните

висши училища ще останат онези, чието търсене е ценово нееластично и които биха понесли по-високи такси за обучение. При подобна сегментация конкуренцията и разрастването на новите висши училища няма да намалява, а ще позволява таксите на утвърдените висши училища да се увеличават.

Тъй като дерегулирането би довело до положителни резултати само ако информационните несъвършенства на образователния пазар бъдат преодолен, а ефектът на репутацията не може да се справи напълно с този проблем, държавата би трябвало да се ангажира активно с контрола на качеството на висшето образование. Възможните инструменти за това са, първо, *лицензирането и акредитацията* на образователните институции и техните програми; второ, гарантирането на *публичността на информацията за учебните планове и програми, качеството, разходите и очакваните бъдещи ползи от образованието* чрез събирането, обработката и предоставянето ѝ от държавните органи директно на студентите и техните родители.

Последните пет години дадоха възможност за натрупването на значителен опит и в нашата страна по въпросите на акредитацията на висшите училища. Особено полезно може да се оцени развитието след 1999 г., когато критериите за оценяване бяха обогатени и заедно с количествените индикатори за използваните ресурси значителна тежест получиха показателите за качеството на подготовката, степента на развитие на академичните свободи и целите на образователната институция. В резултат изискванията към висшите училища се увеличиха и това се доказва много добре от намаляването на оценките, получени при акредитациите след 1999 г. Ако от 1996 до 1999 г. са присъдени 17 много добри и само 4 добри оценки, то след това броят на много добрите оценки е само 2, добрите са 14, 4 университетата са със средни оценки, а при един има дори отказ от акредитация. Ако можем да си позволим някакви препоръки за бъдещето, те могат да се обединят в следното:

Първо, действащите критерии за оценяване на висшите училища и техните програми да не бъдат променяни съществено, с което получените оценки да позволяват да се използват като основа за *формирането на рейтинг на висшите училища*. Така, от една страна, ще могат да се сравняват постиженията на различните университети, а от друга, ще се проследява и развитието на всяко висше училище.

Второ, освен обща класация на висшите училища да се изготвят и публикуват *диференцирани рейтинги, които дават по-пълна информация за състоянието по категории*. Като такива категории могат да се предложат: качество на обучението и научноизследователската работа; състояние на материално-техническата база; средни разходи за обучението и частта от тях, която се поема от студентите; възможности за финансово

подпомагане и кредитиране; среден доход и вероятност за намиране на работа в рамките на определени периоди след дипломирането и др.

Трето, оценките от акредитация на висшите училища в бъдеще да се превърнат в един от главните фактори за разпределението на държавната субсидия, но докато критериите за оценяване не са единни, средата, в която висшите училища работят, не е пазарна и оценките не изразяват действителните обществени потребности, *разпределението на държавната субсидия трябва да отчита в ограничена степен получените оценки.*

Четвърто, процедурите за акредитация да се използват от държавата като основен инструмент за *защита от нелоялната чужда конкуренция в нашия образователен сектор* и предотвратяването на зависимостта от чужди образователни ресурси, стандартизацията на образованието, поставянето на печалбите пред качеството като цел на обучението и загубата на националната културна идентичност и суверенитет.¹⁹ По тези причини отварянето на образователния сектор за чуждестранната конкуренция е необходимо и неизбежно, но в името на многообразието, националните ценности, културната идентичност и националния суверенитет то трябва да бъде постепенно и контролирано. В това направление могат да бъдат полезни две стратегии. Първата е допускането на чужди образователни институции, но обвързването на навлизането им с изисквания за *адаптиране програмите им към българската действителност, културни традиции, обществени нужди и език*, каквато е следваната стратегия в Египет и Малайзия. Втората е допускане на чужди образователни институции, но *в рамките на сътрудничеството с националните ни висши училища*, каквато е практиката в страните от ЕС. Отчитайки стремежа ни за присъединяване към Съюза, тази стратегия може да се оцени като по-желана на сегашния етап.

Пето, изключителната важност на контрола върху качеството и специфичните условия на преход, в които досегашната репутация на висшите училища е подложена на съмнение, а НАОА тепърва трябва да изгражда своята репутация, налагат *да се използват и други инструменти за поддържане на качеството на подготовката*. Полезен опит в това отношение е този на Дания със системата на външните екзаминатори, чиито задачи са да провеждат поне една четвърт от изпитите във висшите училища. Така се гарантира еднаквото и справедливо отношение към студентите, контролира се покриването на националните стандарти и се

¹⁹ Опитът на страни като Малайзия, Нова Зеландия, Япония и Беларус, които са допуснали бърза и безконтролна либерализация на образователния си сектор, както и незаконосъобразното функциониране на редица чужди институции, предлагащи дистанционно обучение у нас, е показателен за тези опасности (Lee, M. Corporatization and Privatization of Malaysian Higher Education. Boston College, CIHE. International Higher Education, 1998, Winter).

съветват висшите училища по въпросите на качеството на техните програми. Тяхното присъствие е толкова полезно за качеството на подготовката, че висшите училища използват дори повече външни екзаминатори, отколкото са минималните изисквания. Допълнителни ползи от това те виждат във възможностите за обмен на информация за качеството на определени дисциплини и за съизмерване на постигнатото от висшето училище с най-добрите стандарти в областта.

Разсъждавайки за пътищата за увеличаване на конкурентните възможности на българската образователна система в условията на глобализацията, държавната политика не бива да се ограничава само до внимателното и поетапно дерегулиране, стимулирането на конкурентната среда, гарантирането на качеството на образованието и осигуряването на пълна и достоверна информация. Отговорът на българските университети на глобалните предизвикателства изисква и *повече финансови ресурси, и значителни инвестиции* в нови учебни сгради и съоръжения, образователни технологии, стимулиране и квалификация на преподавателите и разнообразяване на услугите, които се предлагат на студентите. При това трябва да се има предвид, че ако внедряването на новите технологии в образованието в света съкращава разходите, то в България това няма да бъде така. Нещо повече, скъпите телекомуникационни услуги у нас и високото равнище на данъчно облагане правят въвеждането на новите информационни и комуникационни технологии във висшето ни образование дори по-скъпо, отколкото е в развитите страни.

Ролята на държавата във финансирането на тези разходи е несъмнена и *ангажирането на повече бюджетни средства* за това има своите основания. *Първо*, подобни инвестиции създават продукт от голямо значение за конкурентните позиции на самата държава и формират обществени ценности и мотивация; *второ*, могат да предотвратят изключването на групите в неравностойно положение от образованието и недостатъчното му предлагане в икономически по-изостаналите региони на страната, в които доходите на населението са ниски, а безработицата е висока; *трето*, дават възможност за появата на разнообразни и уникални образователни институции, които създават непривлекателен за пазара, но полезен за обществото продукт. Опитът на някои страни, например Нова Зеландия,²⁰ да разчитат във финансирането изключително на пазара се оказва неуспешен и доказва всички тези предимства на участието на държавата във финансирането на висшето образование.

Предлагайки обаче държавата да увеличи субсидиите си за висшето образование, имаме предвид абсолютно, а не относително нарастване на

²⁰ Tertiary Education in New Zealand: Policy Directions for the 21st Century. New Zealand Ministry of Education, White Paper: 1. Oct. 2000, <http://www.minedu.govt.nz/Tertiary/Review/wp/chap>

дела им във финансирането му. Това означава, че приносът на студентите в покриването на разходите за образование също трябва да се повиши с тенденция да достигне средната стойност от 40% в развитите страни. Оправдаването на увеличаването на студентските такси има аргументи не само в синхронизирането на нашата образователна система с техните. Първо, щедрите относителни обществените субсидии представляват *несправедлив трансфер на доходи* от сегашните данъкоплатци към бъдещите по-високодоходни групи.²¹ Така, вместо да намалява неравенството в обществото, каквото е популярното мнение по въпроса, субсидираното образование става източник на още по-голямо неравенство и несправедливост. Второ, таксите са механизъм, който успешно може да *установи дали решението да се учи не е продиктувано от морален хазарт*. Те стимулират полагането на по-големи усилия от студентите и ги карат да изискват и по-високо качество на образователните услуги, които им се предлагат. Всичко това създава благоприятни условия за конкуренция между самите образователни институции и води до увеличаване на качеството и поддържане на ниска цената на образователните им услуги.²² Трето, положителен ефект от по-високите такси е, че те служат и като средство за *самоподбор на студентите и филтриране на тези от тях, които нямат необходимите способности*. Таксите стимулират само притежаващите по-изявени академични способности и, обратно, ограничават търсенето на висше образование от по-малко способните студенти. Четвърто, що се отнася до опасността от ограничаването на достъпа на студентите, от една страна, нееластичната реакция на търсенето на образование при въвеждането на таксите в нашата страна прави много достоверно предвиждането, че и *по-нататъшното им увеличение няма да ограничи желанието за постъпване във висше училище*, а от друга страна, вероятното дестимулиращо влияние върху студентите в неравностойно положение може да се компенсира с вече коментираното въвеждане на *студентски заеми, чието заплащане е свързано с бъдещите доходи*, и частично дерегулиране на таксите, при което на висшите училища се дава възможност да привличат и бедни, но способни студенти с *дискриминационни стратегии*. И накрая, прехвърлянето на по-големи тежести към студентите е оправдано и заради *невъзможността държавата сама да отговаря на все по-нарастващите изисквания към образователния сектор* и задоволяването на все по-голямото търсене на висше образование. Разполагайки с ограничени ресурси, днес дори и най-богатата държава не може да си позволи сама да финансира разрастващото се търсене на висше образование.

²¹ Oosterbeek, H. An Economic Analysis of Student Financial Aid Schemes. - European Journal of Education, 1998, 33(1), 21-29.

²² Key Topics in Education, Volume I: Financial Support for Students in Higher Education in Europe. Eurydice, Trends and Debates, European Commission. Brussels, 1999.

Изходът тогава е единствено в поемането на по-голяма част от разходите от тези, които получават пряко ползите от образованието, и утвърждаването на *плурализъм във финансирането* на висшето образование. Подобно финансиране трябва да осигури нужните инвестиции и да гарантира постигането на масово висше образование в съответствие с нарастващите изисквания към квалификацията на работната сила и достъпа до университетите на всеки, който отговаря на академичните критерии за прием.

Тенденцията към плуралистично финансиране от държавата, общините, студентите, неправителствените организации и бизнеса, което премахва различията между частното и общественото образование, е ясно изразена във всички страни-лидери в процеса на глобализация. Така днес в САЩ частните университети осъществяват приема си, отчитайки изключително подготовката на кандидатите, и след това прилагат схеми за финансово подпомагане, позволяващи на всеки от приетите да учи независимо от средствата, с които разполага, а обществените образователни институции формират над 40% от приходите си от такси на студентите.²³ При това обществените средства се насочват в зависимост от обществения интерес към дадена образователна институция, а не от вида на собствеността, с което разграничителната граница във финансирането на частното и публичното образование на практика се размива, и двете форми на собственост се конкурират напълно равностойно за обществените и частните средства, парите на студентите и неправителствените организации.

Подобна *равнопоставеност на образователните институции във финансирането* е изключително необходима за увеличаването на ефективността и конкурентоспособността и на българските висши училища. Засега предоставянето на държавната субсидия единствено на държавните висши училища поставя в неизгодно положение частните, като предопределя избора на повечето от талантливите студенти и ги насочва към първите, значително обезценява сигналната функция на дипломите на частните университети, подценява ролята им в създаването на един ценен за обществото продукт и ограничава масовизацията на висшето образование. В резултат частният сектор в тази област у нас е сред най-слабо развитите и най-бавно разрастващите се в сравнение с другите страни в преход. Така по данни на НСИ тук броят на записаните студенти през последните пет години се е увеличил с 12.9 % докато в Чехия, Унгария, Полша и Румъния този ръст е 60% на година.²⁴ Подобна система на финансиране не позволява

²³ Higher Education: Meeting Challenges of the Future. New Jersey, Commission on Higher Education, 2000, October.

²⁴ Giesecke, H. Expansion and Development of Higher Education in East Central Europe. International Higher Education 16, 1999, Summer: 2.

нормалното функциониране и на самите държавни висши училища, дава им малко финансови ресурси и отнема стимула за повишаване качеството на образователния им продукт. В тази област реформата и *предоставянето на държавната субсидия на конкурентна основа* е от изключителна важност и трябва да се осъществи час по-скоро и *независимо от формата на собственост на висшето училище, а в зависимост от обществената ценност на програмите и обучението, което то предлага, и крайните резултати, постигнати от него.*

В рамките на тази реформа е необходимо да се *въведат и нови механизми за финансиране*, добрите резултати от които са вече доказани в практиката на развитите страни. Сред тях са: изчисляването на държавната субсидия по формула (Холандия, Дания, Великобритания); системата на таксиметъра, обвързваща финансирането с броя на студентите, положили успешно своите изпити в рамките на годината (Дания); покриването на разходите за образование от държавната субсидия само в ограничен период (Холандия); прилагането на схеми за възстановяване на разходите за обучението в зависимост от доходите (Австралия, Холандия, Швеция); подпомагането на студентите от редица фондове (Унгария); въвеждането на данъчни облекчения за разходите за висше образование (САЩ).²⁵ Подобни мерки значително засилват конкуренцията в образователния сектор и повишават неговата ефективност.

Въвеждането на такива механизми в конкретните български условия ще допринесе също ограничените обществени ресурси да се използват за *подготовката на повече специалисти с висше образование*. При сегашното положение държавата компенсира прекаленото си участие във финансирането на обучението на студентите с ограничаване на приема в държавните висши училища, като непрекъснато се опитва да обосновава това с негативните демографски процеси. Вярно е, че такива процеси са налице, но въпреки тях икономиката, основана на знанието, изисква все по-голямо търсене на специалисти с висше образование и налага увеличаване на приема. Един пример за това е гражданското морско образование в България. В лицето на ВВМУ "Н. Й. Вапцаров" то предлага световно призната, качествена и конкурентна подготовка и гарантира на всеки випускник сигурна заетост под български или под чужд флаг и доходи, започващи от 800 дол. на месец и достигащи в рамките на няколко години съответно до 6000 дол. Може би е парадоксално, но при търсене на специалисти с такава подготовка от около 40 хил. човека, при нито един безработен морски специалист у нас, при наличието на скъпа материална база и квалифициран преподавателски състав и при възможността разходите за образование да се възстановяват многократно и в кратък период, приемът

²⁵ Education Policy Analysis. OECD, Center for Educational Research and Innovation, Paris, 1998.

е около 100 човека годишно. Подобни парадокси обаче едва ли са единични и доказателство за това е изоставането на страната по такъв основен показател като брутния коефициент на записване във висшите училища.²⁶ У нас през 1996 г. този коефициент е 41.2%, докато в Канада е 87.8, в САЩ - 80.9, във Финландия - 74.1, в Норвегия - 62.0, а във Франция е 51 %.²⁷

Дерегулирането, демонополизацията, плурализъмът на финансирането и поставянето на висшите училища в условията, в които функционират бизнес-организациите, водят като естествена следваща стъпка *приватизацията на държавните институции във висшето образование и стимулирането на участието на частния сектор в него*. Това се налага и от нарастващото търсене на образование, ограничените обществени ресурси и възможности на студентите. Превръщането на висшето образование от социална в стопанска дейност, осигуряваща образователни услуги и даваща възможност за извличане на печалби, би увеличило конкуренцията между образователните институции и би въвлякло частния бизнес и частните инвестиции в сферата на висшето образование. Опитът на развитите страни, в които днес над 25% от разходите за висше образование се финансират от частния сектор, е положителен и трябва да се приложи и у нас, разбира се, след като първо се постигне нужното равнище на конкуренция и се гарантира качеството на предлаганите образователни услуги от частните университети. Този опит, особено ясно изразен през последните 20 години в реформата на висшето образование в Чили, доказва положителните последици от приватизацията, а именно: изграждане на действаща плуралистична и диверсифицирана образователна система; разнообразяване на учебните планове и програми; въвеждане на съвременни и ефективни методи за преподаване и управление; по-голяма гъвкавост и обвързаност с нуждите на пазара на приватизираните образователни институции; увеличаване на приема във висшите училища; подобряване на коефициента на записване в тях и стимулиране на търсенето на нови форми за финансиране на разходите.²⁸

Разбира се, отново трябва да посочим, че *ролята на държавата в определянето на целите, финансовото подпомагане на постигането им и контрола на резултатите в сектора на висшето образование остава първостепенна необходимост и след приватизацията*, защото само така могат да се съгласуват стремежите на образователните институции към

²⁶ Брутният коефициент на записване характеризира участието на населението в образователната система и се изчислява в проценти като отношение на общия брой на учащите се към броя на населението във възрастовите групи, официално съответстващи на даденото образователно равнище.

²⁷ <http://unesco.org/en/stats/stats0.htm>

²⁸ Donahue, J. The Privatization Decision: Public Ends, Private Means. New York, Basic Books, Inc., 1989.

постигането на краткосрочна ефективност с дългосрочните интереси на цялото общество. Затова е необходимо приватизацията да се разглежда не като алтернативен път за финансиране на висшето образование, а като организационна и структурна алтернатива. Освен това тя трябва да се осъществява внимателно и с форми, които следват по-малко радикалния път на Чили, а повече постепенните реформи в страните от ЕС.²⁹ Пример за подобни реформи дава Швеция с въведената след 1991 г. система, предлагаща на университетите статут на "фондации" с държавна финансова подкрепа и свобода в управлението, срещу петнадесетгодишен договор, в който държавата определя целите на образователната институция. След 1984 г. Франция, а след 1994 г. и Дания също въвеждат финансова и институционална автономия, която заменя традиционната едногодишна държавна субсидия с четиригодишни договори и оставя като отговорност на висшите училища пред държавата най-вече приемането и спазването на държавните изисквания за качество.

Положителният резултат от тези реформи и сходството на българската образователна система с тази в Швеция, Дания и Франция преди реформите там са силен аргумент за предпочитането на техния по-плавен път за дерегулиране, децентрализация и приватизация. Този избор е по-подходящ и поради още три причини: *Първата* са опасенията, че приватизацията ще доведе до по-голямо *неравенство във възможностите за учене, ограничаване на социалната мобилност и засилване на социалната стратификация в обществото*.³⁰ Въпреки че тези опасения не са емпирично доказани в страните с опит в приватизацията на висшето образование, те трябва да се отчитат и затова най-добрата стратегия за реформи, гарантиращи обществено желан баланс между ефективност и социална справедливост, е успоредното съществуване на частна и публична форма на собственост. Подобно съвместно съществуване на двете форми и поставянето им пред еднакви законови изисквания за качеството на осигуряваните от тях образователни услуги е необходимо и поради *второто опасение* – *за качеството на образователния продукт* и вероятността стремежът към по-голяма краткосрочна ефективност у частните институции да се компенсира с по-ниско качество. Доказателства за такава опасност дават проучванията в другите страни в преход, които установяват, че 2/3 от действащите 69 частни институции в Полша и Унгария предлагат продукт с ниско качество, а в Румъния от 250 частни институции акредитация от националната агенция поне по една специалност получават само 36.³¹ Не на последно място, *частните*

²⁹ Higher Education in Europe Moves away from State Control. Chronicle of Higher Education, 7 November, 1997, A41.

³⁰ Whitty, G. Creating Quasi-Markets in Education. - In: Apple, M. Review of Research in Education. Washington, DC: American Educational Research Association, 1997, Vol. 22, p. 58.

³¹ Bollag, B. Private Colleges Reshape Higher Education in Eastern Europe and Former Soviet States. Chronicle of Higher Education, 11 June 1999, A44.

образователни институции ще се интересуват слабо от онези научни области, които са важни за обществото, но в които поради високи разходи за подготовката или ниско търсене отсъства възвръщаемост. Такива области са хуманитаристиката, медицината и фармакологията, изкуствата и културата. Желанието на частните институции да навлизат в тях, както и да се установяват в по-слабо развитите области на страната, ще липсва и може да се осигури само с държавна субсидия. Ако такава няма, вакуумът ще се запълва от държавните образователни институции, които би трябвало или да бъдат *по-щедро финансирани*, или да им бъде дадена *монополна позиция* в някои важни за обществото, но и с голямо търсене области (каквото е например обучението по право). Подобно решение обаче пречи за развитието на конкуренцията на образователния пазар и затова е за *предпочитане еднаквото финансово третиране от държавата на частните и държавните висши училища.*

Наистина проблемът у нас е, че дори и при реализиране на предложенията за широка приватизация и разрастване на частния сектор във висшето образование средствата, които могат да се акумулират от държавата, студентите и частния бизнес, няма да са достатъчно за адекватен отговор на предизвикателствата на глобализацията. Ниските доходи на населението и политическата чувствителност към проблема не позволяват съществено увеличаване на студентските такси. Държавните средства са изключително ограничени и голямото увеличаване на бюджетните разходи за образование не е реалистична алтернатива. Частният сектор е твърде слаб и засега трудно ползите от сътрудничеството си с образователните институции. А формирането на доходи с продажбата и патентоването на резултатите от научноизследователската работа е полезно, но не е достатъчно, защото дори там, където е най-развито – в “MIT” и “Caltech”, то съставлява едва 2-3% от разходите за изследователските проекти.

В тези условия включването на нашите образователни институции в глобалните процеси остава много проблематично. Националният ни образователен пазар е твърде малък, за да предостави необходимите средства за реструктуриране на сектора и подготовката му за глобалната конкуренция, затова заедно с реформите на управлението на държавната политика в областта на висшето образование ще са нужни още много *усилия от страна и на самите висши училища.* Те трябва да бъдат насочени към: подобряване качеството на преподаването и изследователската работа; осигуряване на стимули за студентите и преподавателите, привличащи най-добрите; търсене на външни източници за финансиране; реализация на съвместни програми с водещи чуждестранни образователни институции и по-активно включване в европейските рамкови програми; размяна на академичен състав и студенти; съвместни инициативи с частния бизнес и сътрудничество със световни лидери в областта на новите технологии.

*

Изводът за всяка образователна институция от развитието на процеса на глобализацията може да бъде само един: глобалната конкуренция за талантливите студенти, образователните ресурси и признанието на качеството на предлагания продукт е необратима и ако тя желае да получи своя дял от ползите, предлагани от глобализацията, то трябва да следва пазарноориентирано поведение и да предприема технологични, административни и управленски стъпки, подобряващи достъпа до образователните й ресурси, въвеждащи нови модели на учене, увеличаващи производителността и качеството на предлагания продукт и контролиращи разходите.

Несъмнено е, че глобализацията поставя нови и по-сложни изисквания и към националната политика в управлението на висшето образование. Дерегулирането, децентрализацията, приватизацията и разгръщането на пазарните механизми са ключови моменти за постигането на по-високо качество, ефективност и конкурентоспособност. Същевременно обаче е нужно държавната политика да държи сметка за ограничените възможности на пазарните механизми за постигането на обществените цели пред висшето образование. Тя трябва да му осигурява такова регулиране, което да е основано и да не противоречи на пазарните ценности, но също и да модифицира и въздейства върху пазарните сили по начин, по който да превърне системата на висшето образование в едновременно ефективна, но и отговорна за обществените интереси.

Така засилената комерсиализация на висшето образование не изключва, а се развива заедно с ролята на държавата и националната образователна политика. Днес в развитите страни държавата е сред най-големите играчи на образователния пазар, задава обществените цели на образованието и задачите му в постигането на социалния прогрес, субсидира образователните институции и студентите, контролира качеството на образователния продукт. В същото време обаче глобализацията налага във все по-голяма степен намесата на държавата да е основана на пазарната логика, да не нарушава ефективното действие и свободата на пазарните механизми, а да ги стимулира. У нас това изисква занапред бюджетната субсидия да се предоставя на образователните институции на конкурентна основа, независимо от тяхната собственост, а държавата да задава обществените цели пред образованието и да контролира качеството на продукта, като в същото време предоставя пълна свобода на образователните институции в определянето на пътя за постигането на тези цели.

Отслабването на отговорностите на държавата за оперативното управление на образователните институции увеличава отговорността им за запазване духа на висшето образование като културен и интелектуален

център, за социализация на студентите и осигуряване на социалната мобилност в обществото чрез предоставяне на всеки, който има нужните качества, на възможност да учи. Изпълнението на тези важни за обществото задачи трябва да се превърне в главно условие за формирането на обществена подкрепа за образователните институции в глобалната конкуренция и бъде основен критерий, по който ограничените финансови средства на държавата да бъдат насочвани към тях. Пазарната логика в условията на глобализацията обхваща всички сфери и ако образователните институции желаят финансовата подкрепа на държавата (а без такава те едва ли ще бъдат конкурентоспособни), то те трябва да се конкурират за нея помежду си и с другите кандидати и да доказват непрекъснато и агресивно обществените ползи от своята дейност и възможностите си да ги реализират.

Въпреки нашата убеденост в правотата на изводите и препоръките, които направихме, тяхното приемане би трябвало да отчита и много други страни на процесите на глобализация, които не бяха засегнати, но чието изследване е изключително необходимо за формирането на оптимална индивидуална, организационна и национална стратегия за приспособяване към новите глобални предизвикателства. Целта ни е да дадем само някои идеи за възможни подходи и да предизвикаме дискусия, в която тези идеи, а и други да бъдат по-многогранно анализирани и оценени. Актуалността на проблемите, поставени от глобализацията, изисква подобна задълбочена дискусия между висшите училища и държавата, която е първата стъпка за намирането на верните решения, и ако сме успели в своето намерение, то и част от пътя за приспособяването ни към реалностите на глобалната икономика на знанието вече ще е изминат.

12.VI.2001 г.